

Történetírás, tapasztalat, emlékezet, trauma

Gyáni Gábor: *Az elveszíthető múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010. 376 oldal*

Gyáni Gábor az elmúlt húsz év talán legjelentősebb hazai történésze, akinek szerepe avantgárd a modern és posztmodern elméletek és módszerek magyarországi recepciójában, azzal, hogy újabb és újabb írásaiban értelmezte, magyarázta és ajánlotta megfontolásra azokat. Mivel, ahogy írja, „a történeti megismerés elméleti vitairódalmának újabb hulláma a múlt és a jelen tapasztalati világának egymáshoz fűződő kapcsolatát veti fel égető problémaként”. (7. old.) Gyáni ezúttal erre vállalkozik legújabb tanulmánykötetében, *Az elveszíthető múltban*. Ebben főleg 2007–2010-es szövegeit keverte újra és szervezte össze a *történetírás-tapasztalat-emlékezet-trauma* hívószavak mentén. Emiatt előfordulnak ismétlések, de így legalább a vissza-visszatérő lényeg jól agyunkba vésődik.

Gyáni Gábor a *történetírás* újragondolására invitál a posztmodern korban. Elveti a történetírói megismerés hagyományos, 19. század végi ismeretelméleti alapokon álló kumulatív modelljét, amely még mindig minél több forrás feltárásában és az azokból kinyert „tények” mennyiségi növekedésében látja történelmi tudásunk szakadatlan gyarapodásának zálogát. Gyáni egyenesen felszólít: fel kell hagyni az elsődleges történeti források fetisizálásával, hiszen azok szintén csak valamilyen diskurzus nyomai,¹ nem a

„múlt”, hanem annak értelmezései. Így pedig megkérdőjelezhető az elsődleges és a másodlagos források hagyományos módszertani megkülönböztetése.

Gyáni a múlt egy bizonyos, már túlhaladott felfogásának dokumentumát látja a levéltári rendezés proveniencia-elvében is, amely kétségtelenül a 19. század végi államtörténet-írás intézményi logikáját képezi le. Gyáni elég elrettentő terrorista retorikával egy helyütt egyenesen a levéltári kánon „felrobbantását” célozza.

A levéltári rendezés százhetven éves alapelvének lebontása vagy legalábbis megbontása persze nem új igény. Már az 1960–1970-es években is felvetették a szeriális történetírás képviselői (így például François Furet) a levéltári dokumentumok tartalom és nem eredet szerinti rendezését, ezáltal összefüggésbe helyezését: használhatóbb, könnyebben fogyasztható, mondhatni előemésztett gyűjtemények kialakítását. A szeriális történetírás perspektívájából kétségtelenül érthető volt a felvetés, *coolabbnak* is tűnik, mint a menthetetlenül naftalinszagú intézményi logika, de a szeriális történetírás mára sokat veszített egykori népszerűségéből. Ha új történetírói divat jön, akkor annak tárgyi igénye szerint rendezzük újra a „gyűjteményt”? Valahogy úgy, mint az általam előbb használt *cool* kifejezés: tíz évvel ezelőtt se értette senki, és jó eséllyel tíz év múlva se fogja már senki. Vagyis értelmezésben még mindig a proveniencia-elv tűnik a legstabilabbnak, mondhatni időtálló-nak.

Gyáni történelmi tudásunk mozgását, a „múlt” újra- és újraértelmezését hangsúlyozza, és a történész jelentésadó szerepét

¹ Gyáni többször is idézi a korát megelőző Droysent: „Az archívumokban nem az úgynevezett történelem található, hanem folyamatos állami és közigazgatási ügyletek a maguk kellemetlen bőségében, amelyek éppoly kevésbé nevezhetőek történelemnek, mint amennyire a színes foltok valamely palettán

festménynek.” (Droysen, Gustav: *Historika*. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet II*. Budapest, 2006. 52.)

emeli ki. Mint tudjuk, a „szakszerű történetírás”, amely főbb alapelveinek érvényességét Gyáni megkérdőjelezi, a 19. század végén „a nemzeti múlt adekvát elbeszéléseként keletkezett, és ez kölcsönözött neki teljes legitimitást a diszciplinává válás során.” (18. old.) Ezt a horizontszűkítő nemzeti látószöveget azonban elkerülhetetlen lebontani, hogy hozzájussunk a múlt realisabb ismeretéhez. Gyáni ezen genealogikus, dekonstruktív megközelítés szellemében vitatja el az „osztály” mint analitikus kategória érvényességét a Horthy-korszak mentalitástörténetéről értekezve, rámutatva a sokáig megkerülhetetlen történeti szereplő utólagos konstrukciójára és történeti visszavetítésére. Helyette elbeszélése központjába a „tapasztalat”, „csoport” és az „identitás” fogalmait helyezi.

Gyáni tudományos szempontból üdvözlí, hogy a második világháború negatív tapasztalatai, a baloldali internacionalizmus és az Európa-gondolat térnyerése miatt a 20. század második felében a „nemzeti paradigma” már bomlásnak indult, és a nemzeti identitás helyét fokozatosan veszik át a partikuláris, lokális vagy éppen szupranacionális identitások (és az ezeknek megfelelő történetírói irányzatok, mint például a feminista vagy a posztkolonialista történetírás). Magam azonban most egyfajta nacionalista reakciót érzékelek a hatásellenhatás dinamikájának megfelelően, és kevésbé vagyok derűlátó a nemzetek fölötti azonosságtudatokat illetően.

Az internacionalizálódással és pluralizálódással szorosan összefügg az interdiszciplinaritás. Gyáni fel is teszi a kérdést: önálló tudomány-e még a történetírás? A válasz provokatív: „...a történetírás mint a racionális megismerés önálló területe, aminek saját külön metodikája is van, ma már jószívrrel csak a hatalmi struktúrák intézményi szintjén tűnik életképes konstrukciónak”. (26. old.) Nem utolsósorban azért, mert egy autonóm státuszú, saját különöségét és fontosságát állító diszciplína képviselői nagyobb eséllyel részesülhetnek az ál-

lami forrásokból és projektfinanszírozásokból. Gyáni a fogalmi gazdagodást és a fogalomhasználat tudatosságának növekedését napjaink történetírásában is az interdiszciplináris hatásoknak tulajdonítja, de legbizsergetőbb az a tudományszociológiai gondolata, miszerint az interdiszciplináris megközelítés és gyakorlat kiválóan alkalmas arra, hogy „megkérdőjelezzük a tudás jól megalapozott központjait és azokat az elhallgatásokat, kirekesztéseket és elnyomásokat, amelyek szükségképpen együtt járnak velük”. (28. old)

Az újragondolás során nem marad el a reflektálás a történetírás helyzetére a „tömegkultúra korában”. Gyáni megállapítja: annak ellenére, hogy az új kommunikációs eszközökkel és csatornákkal minden eddiginél több és jobb mód és lehetőség nyílik a történeti tudás közvetítésére (és kimondatlanul: eladására), a szaktörténészek eddig nem kimondottan éltek ezzel a lehetőséggel. Sőt, „a mindenki a maga történésze”-szellem és a *public history* egyenesen kiragadta a történeti tudás termelésének és értékesítésének koncesszióját a történészek kezéből. Gyáni csalódottan konstatálja, hogy „a nem igazán szakszerű”, összeollózott munkák mennyire kelendőek, míg az igényes történetírói feldolgozások raktáron porosodnak. Azonban a kérdést, hogy az igényes, szakszerű történetírás miért nem tudja reprezentálni magát, Gyáni nem teszi föl. Hogy a válaszlehetőségekkel dobálózak: mert ez már egy annyira igénytelen piac, ahova a szakmaiságára büszke történészek nem kíván lealacsonyodni?

A „tömegektől elszakadásra”, hogy az MSZMP-párthatározatok szokott fordulatával éljek, Gyáni két válaszlehetőséget kínál korunk történészeknek: egy nemzetközi, kozmopolita szakmai térbe vonulást, mondhatni „elefántcsonttoronyba zárkózást”, illetve a gyakoribb médiaszereplést és akár a politikai diskurzusba való bekapcsolódást. Úgy tűnik, Gyáni Gábor számára az első a szimpatikusabb. Ám akkor felmerül, hogy a társadalom ugyan minek tartaná el ezt a kon-

ferenciáról konferenciára járó elit történész-szektát. Szociális alapon? Nem kérdéses, hogy újra kell gondolni történetírásunknak nemcsak módszertanát, hanem szerepfelfogását is, mert az valóban válságban van.

Gyáni a múlt tapasztalatát mint *emlékezetet* vizsgálva is a fogalmi tisztázásnak (vagy elgondolkodtató összekavarásnak) igényével lép fel. Történeti áttekintéseiben és elemzéseiben élénk tárja a kollektív emlékezet és a történetírás ambivalens viszonyát, attól kezdve, hogy Maurice Halbwachs fogalmilag elkülönítette a kettőt. Halbwachs a kollektív emlékezethez a társadalmat, míg a történelemhez a nemzetet rendelte, hiszen a professzionalizálódó történetírás elsődleges funkciója a nemzeti emlékezet előállítása és ápolása volt. Emiatt Halbwachs a történelem prioritására tett. Pierre Nora – a problematika többszöri újragondolása után – úgy véli, mivel az elmúlt évtizedekben a „nemzet” helyét a „társadalom” vette át, napjainkra az „emlékezet” lett a hangsúlyos. Sőt: „nincs a nemzetnek többé érvényes története, inkább csak emlékezete” (73. old.), hiszen maga a „történelem” is emlékezet, csak annak egy hitelesített, garantált változata. De kik hitelesítik és milyen alapon?

A történelem emlékezetként felfogása visszájában ugyanis azt jelenti, hogy az egyéni vagy csoportemlékezet is igényt tarthat a történelemként való elismertetésre, és ezzel már megint a „mindenki a maga történésze” – *public history* – problémához érkezünk. Allan Megill értelmezésében „az uralhatatlan (*unmasterable*) múlt, mindekelőtt a holokauszt felelős azért, hogy a kollektív emlékezet immáron a történelem rangjára emelkedett”. (83. old.. Eme kérdéskörre Gyáni majd *Az elveszített múlt* negyedik hívoszáva, a *trauma* vonatkozásában reflektál kielégítően.

Megvizsgálva a kollektív emlékezet két formáját, a hagyományt és a történeti tudást, Gyáni előbb rögzíti, hogy míg a hagyomány a múlt és jelen közti folytonosságot hirdeti, addig a történetírás igyekszik leválasztani a múltat, hogy mintegy üveglá-

pocskák közé helyezve „objektív” tanulmányozás alá vethesse. Ezen eltávolítási szándékot fejezi ki az elfogulatlan történeti megismeréshez szükséges „történeti távlat” historista igénye. További kardinális különbségnek tűnik, hogy míg a hagyomány az „azonosságon” alapszik, addig „a múltra irányuló történeti érdeklődésnek az idegenség, a másság iránti kíváncsiság kielégítése, nem pedig a múlttal való azonosulás a fő vezérelve”. (92. old.) Mégis, ha jobban belegondolunk, az eddig meggyőző elhatárolódás elmosódik, hiszen a történészek írta történelem, amely „szintén identitásteremtő szellemi konstrukció, amely a (nemzeti) identifikáció eszköze”, maga is hagyományválik. Gyáni ugyanis kimerítően elemzi a 19. században intézményesülő történetírás szerepét a nemzeti identitás kimunkálásában: a történészek úgymond hiteles (hiszen professzionális) „nemzeti történeti elbeszélésükkel” megalkották az etnikai azonosság és a politikai állam folytonosságának képzetét. A közös múltat és az abbéli hagyományt, amely a renani nemzetfogalom elengedhetetlen feltétele. Gyáni azt is bemutatja, az írók és festők miképp járultak hozzá az így elképzelt nemzeti közösség múltbeli historizálásához, legyen szó Kölcsey *Himnuszáról* vagy Wagner Sándor 1859-es képéről, a *Dugovits Titusz önfeláldozása* címűről. A tér nemzetiesítéséről értekezve pedig a térből hazává konstruálás metódusát tárja fel, miként alkották meg a művészek, történészek, térképészek az elképzelt magyar nemzethez adekvát „magyar haza” vízióját, ahol „élni, halni kell”, és amely szimbólumainak az Alföldet és a Tiszát tették meg. (Gondoljunk csak ismét a Himnuszra vagy Petőfi verseire!) Ezzel szemben a szlovák hazakép előterébe a Duna és a Tátra, a „zordon Kárpátoknak vadregényes tája” került, amit Petőfi csodált, de nem szeretett, mert nem tudott vele azonosulni.

A „nemzeti történelem” azért az, ami, mert a folytonosságot hirdeti, és önmagunkra ismerünk benne, így leljük meg nemzeti *azonosság* tudatunkat. Tegyük hoz-

zá: működő közösségépítés esetén, mert napjaink Magyarországon „nincs forgalomban egy koherens, mindenki által egyformán elfogadott (nemzeti) hagyomány” – konstatálja Gyáni. (101. old.)

A gyengülő nemzetivel szemben a lokális, partikuláris identitások nyerne teret, állítja, Nora téziséhez visszhangozva, miszerint „az emlékezet a nemzetből átköltözik a helyekbe”. (105. old.) Ez a tendencia maga után húzza a professzionális történészek által hagyományosan lenézett helytörténetírás pozícióinak további erősödését. Kérdés, hogy minek köszönhető a műkedvelő helytörténészek és „szakszerűtlen” helytörténeti munkáik sikere. Minden bizonnyal annak, hogy speciálisan a helyi közösségnek szóló tudást kínálnak, amelynek birtoklása egyfajta beavatottságot jelent. *Mi tudjuk, egyszer itt megszállt Kazinczy Bécs felé menet* (ez egy saját, dorogi példa a kis közösségekben) – más nagy valószínűséggel azért nem tudja ezt, mert szempontjából totálisan érdektelen, hogy Dorogon szállt-e meg Kazinczy vagy Dunaalmáson (a dunaalmásiak meg arra büszkék, hogy egyszer járt náluk Csokonai). Feltűnik ez a nemzeti történetírás perspektívájából? Számít ez? Nem. És ezt az elutasító választ a helyiek meg értelmezhetik a „pestiek” gögjeként. Persze az, hogy járt-e az adott helyen Kazinczy, még elég könnyen ellenőrizhető; már problémásabb, ha a helyi tudat („az orális mnemotechnika által fenntartott népi emlékezet”) azt hagyományozta át, hogy ezt a számocabokrot II. Béla ültette. Gyáni a történetírás és legenda kapcsolatáról értekezik, és megállapítja, hogy akár erősíthetik is egymást. Ahogy mondani szokták: nem az a fontos, hogy megtörtént-e, hanem az, hogy hihető-e a történet, ugyanis „egy történet hihetősége nem közvetlenül a múltból, hanem az elbeszélő múltához kapcsolódó társadalmi attitűdből fakad”. (116. old.) Gyáni különös figyelmet szentel az eredetmítoszok jelentőségének egy közösség történelmi tudatának megteremtésében, a közösségi önmeghatározásban, továbbá a folklór forrásértékének

és használhatósága kérdésességének a történetírói gyakorlatban.

A múlt tapasztalatát *történelemként* értelmező szövegeiben Gyáni mindenekelőtt történetfilozófiai áttekintést ad Diltthey élmény és tapasztalat elkülönítésének recepciótörténetéről. Különösen izgalmas, amikor Gyáni rákérdez, hogy a történetíró munkájában milyen források biztosíthatják, vagy a jelentős horizontkülönbség és időbeli távolság miatt biztosíthatják-e egyáltalán az egyidejű Diltthey-i élményszerűséget visszhangozva a *megélést*. Gyáni állítása az, hogy ezt a vizuális források adhatják meg. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy bár a képek „élményt” adnak, az ikonográfiai forrásokat nehezebb dekódolni metaforikus természetük miatt, s azok mentális jelenségekre referálnak, nem a hagyományos értelemben vett történeti eseményekre. Egy kép a lepantói csatáról nem a csatáról tájékoztat minket, hanem arról, hogy az adott korban milyen kurrens (képi) nyelve volt egy jelentékeny csata reprezentációjának, milyen hiedelmek, standard elképzelések és várakozások fűződtek hozzá.

Gyáni egyik igen elgondolkodtató következtetése, hogy napjainkra a televízió és a film, tehát „a vizuális reprezentáció különféle műfajai” „olyannyira átalakították a múlt elvont valóságára vonatkozó képzetünket, hogy egyre inkább érzéki képként idézzük föl magunkban a múlt feltételezett valóságát”. (169. old.) Gondoljunk arra, ha egy-egy első világháborús eseményt képzelünk magunk elé, fekete-fehérben látjuk (legalábbis én mindenképp, mert gyerekként sok korabeli háborús felvételt láttam dokumentumfilmekben), ellenben, ha a reformkort és a szabadságharcot vizualizálok, élénk színben tűnnek előm az egykori szereplők és események, mert illetően elképzeléseimet alapvetően határozták meg a gyerekkoromban látott, Jókai-regényekből készült filmek, mint például *A kőszívű ember fiai*. Az elbeszélő és az elbeszélhetetlen történelmi időről értekezve Gyáni arra a jelenségre is reflektál, hogy ugyan a történész

szüntelenül a múlt (idő) fogalmával dolgozik, a történelmi idő és a történetírás diszkurzív ideje ennek ellenére szinte soha nem képezik önálló érdeklődés és vizsgálat tárgyát, pedig érdekes és érdemes ezzel foglalkozni. Ha visszaolvassuk az eddig írtakat, megfigyelhető, recenzióban mennyire felülreprezentáltak a jelen idős szerkezetek, például „Gyáni írja”, holott Gyáni már megírta ezt a munkát, ki is adták, meg is vettem, el is olvastam: nem hiába, hogy a történetírói diskurzus igeideje a múlt idő, hangozhatna a normatív kijelentés. Mégis, az utóbbi évtizedekben egyre terjed a jelen idő használata a történeti elbeszélésekben. Ez is valami „posztmodern fertőzés?” (Gyáni nemegyszer él ezzel az ironizáló patológiai metaforával.) Mindennek alapja, mint a legtöbb esetben, a 19. század végére professzionizálódó történetírás historista alapvetése, miszerint az „objektivitás” megköveteli a múlt eltávolítását (ennek egyik biztosítéka az időbeli távlat megléte), annak bevégezett, „zárt entitásként” kezelését. Ezt fejezi ki a múlt idő használata és a jelen idejű elbeszélői kommentárok kizárása, hiszen egyfelől ezekben a történész jelene szólal meg, másfelől meg a tények egyébként is „önmagukért beszélnek”: a múlt idő használatát és a magát kifejező, magyarázó narrátor jelenlétének hiányát nyugodtan vehetjük „az objektivitást célul tűző történetírás adekvát nyelvi megnyilvánulásainak”. (223. old.) Nem véletlen, hogy az objektivitás ideájának megrendülése, továbbá az eseménytörténet primátusának gyengülése maga után vonta a történetírás elbeszélői gyakorlatának átalakulását, a klasszikus történetivel szemben a „diskurzív jellegű beszédmód” térfoglalását, amelyben „a kérdező-tépelődő történész-narrátor szerző magyarázó-értelmező-textualizációjával saját magát is képviselteti az előadott történetben” (223. old.), *jelen időben*. De a magyarázaton, igazoláson, értelmezésen túl a leírásban is terjed a jelen idő használata, hiszen „a megértést éppúgy segítheti (mivel a diskurzushoz hasonlítja), mint ahogyan a magyarázatot is

erősíti, ha úgy közelítünk a múlthoz, mint ami folyamatosan jelen van”. (226. old.) Ez persze egyet jelent a múlt és jelen szigorú historista elválasztásának érvénytelenítésével. Vagyis Gyáni megint csak revidéál.

Végül Gyáni a *trauma* jelenségét problematizálja a történetírás elméleti és gyakorlati szempontjából. A 20. század olyan fő traumatikus eseményeinek elbeszélhetőségét vizsgálja, mint az első világháború (annak paraszti emlékezetére fókuszálva), a holokauszt vagy éppen az ötvenhatos forradalmat követő megtorlás. Az utóbbi gyermekkori traumaként Gyánit magát is érintette: édesapját, aki néhány napig a hódmezővásárhelyi Nemzeti Bizottság elnöke volt, a megtorlás során hat év börtönre ítélték, az 1960-as amnesztiával szabadult a váci börtönből, és korábban a *Korall* körkérdésére Gyáni elmondta,² hódmezővásárhelyi gyermekkorát mennyire meghatározta ötvenhat jelenléte vagy inkább *jelen nem léte*.

Gyáni kiindulópontja Freud „gyász” és „melankólia” fogalmi megkülönböztetése és az az elképzelése, miszerint a „trauma” elfojtása a negatív, blokkoló élmény állandó visszatéréséhez, mondhatni újraéléséhez vezet, amelytől csak úgy szabadulhatunk, ha a veszteséget tudatosítjuk, kibeszéljük, és imígyen eltávolítjuk magunktól a „gyász” során. Gyáni kérdése az, hogy a „gyász” és feldolgozás miképp működik, hogyan működhet a kollektív emlékezetben, például a holokauszt vagy Trianon, azaz a hazai vonatkozásban két legtöbbet emlegetett trauma esetében. Kinek kell betölteni a terapeuta szerepét? A történész társadalmi feladata ez – rögzíti Gyáni. De ez esetben újabb felvetés, hogyan nyúljon a történész a felettből kényes traumatikus tapasztalathoz: Normalizáljon? A szenvedésnek értelmet adva teleologizáljon? A normalizálásnál felmerül, hogy a gyászolt „tárgytól” (bármilyen hiányt jelentsen is ez a jelölő) való ilye-

² Lásd: Gyáni Gábor: *Utam a társadalomtörténethez*. *Korall*, 21-22. sz. (2005. november) 193–196.

tén könnyen elválás-leválás nem banalizálja-e a veszteséget? A teleologizálás azonban mítoszt teremt, amilyen például a holokauszta cionista interpretációja, ez pedig nem különösebben történeti megközelítés. Nincs tökéletes felelet.

A 20. század traumatikus eseményeivel foglalkozó történész feladatát nehezíti, hogy „a nyugati értelmiség számára a 20. század nem kronológiai egység, hanem morális tartalommal telített kor”, „az eddigi legroszszabb század az emberiség történetében”. (359. old.) Kérdés, hogy a történész a historista ideálnak megfelelően kiléphet-e a moralizálás kényszeréből. Gyáni elutasító választ ad; azt állítja, hogy az élő emlékként jelenlévő 20. századi atrocitások jelenvalósága kikényszeríti a morális megítélést. Továbbá „a holokauszta – és vele együtt az egész általa szimbolizált 20. század – a maga nyilvánvalóan extrém mivoltában végképp felfoghatatlan és ábrázolhatatlan a pozitivistá történettudomány számára”. (369. old.) A kollektív katasztrófák víziójaként felfogott 20. század egyelőre historizálhatatlan. Talán akkor másképp kellene az évszázadot cselekményesíteni (ahogy a „rövid”

vagy „hosszú” 20. század koncepciói is eltérő cselekményesítéseket jelölnek), vethetjük közbe, de tanúsíthatjuk-e ezt az érzéketlenséget az áldozatokkal? A történész ez esetben ama sebész betegségébe esne, aki a testről mindent tudott, de a lélekről semmit. Gyáni konklúziója, hogy „még nem jött el az ideje annak a történetírói beszédnek, amely a múlt korábbi korszakaihoz hasonló történetekben lenne képes számot adni a 20. század megrendítő emberi tapasztalatairól.” (374. old.) Mondhatni: a 20. századot még nem engedték el.

Gyáni Gábor ugyan kíméletlen tud lenni, ezt a *Történészdiskurzusok*³ óta biztosan tudjuk, de mostani kötetével óvatosan kell bánni: vigyázni kell a hirtelen mozdulatokkal, mert enged a gyanta, kiesnek belőle a lapok, vagyis, ha a múltat nem is veszíthetjük el, egy-egy oldalt vagy ívet mindenképp. Kár lenne érte, mert Gyáni Gábor többi tanulmánykötetéhez hasonlóan *Az elveszített múlt* is nélkülözhetetlen és nem választható, mert állapot a posztmodern.

CSUNDERLIK PÉTER

³ Gyáni Gábor: *Történészdiskurzusok*. Budapest, 2002.